

ΑΓΓΕΛΟΣ Φ. ΒΛΑΧΟΣ

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ (1914-1950)

Η ανάπτυξη ενός νεοτερικού φαινομένου

 **eco
nomia**
PUBLISHING

**ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ
(1914-1950)**

Η ανάπτυξη ενός νεοτερικού φαινομένου

ISBN: 978-960-9490-38-2

© Εκδόσεις Κέρκυρα Α.Ε. – economia PUBLISHING, 2016

1η έκδοση για την ελληνική γλώσσα, Ιανουάριος 2016

Παραγωγή: Εκδόσεις Κέρκυρα Α.Ε. – economia PUBLISHING

Συντονισμός έκδοσης: Έφη Ανδρικοπούλου

Επιμέλεια-διόρθωση: Μαρία Αδαμαντίδου-Κουτρομπάκη

Καλλιτεχνική επιμέλεια – εξώφυλλο: Μάκης Χριστόπουλος, Ατελιέ Κέρκυρα

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Αφίσα της Γενικής Γραμματείας Τουρισμού του 1948, σχεδιασμένη από τον Π. Βυζάντιο.

Κεντρική διάθεση

ΚΕΡΚΥΡΑ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

 eco
nomia
PUBLISHING

 ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Βλαχάβα 6-8, 105 51 Αθήνα,
τηλ.: 210-3314.714, fax: 210-3252.283

Visit our e-shop: www.economia.gr

Orders via e-mail: sales@economia.gr

Μαυρομχάλη 23, 106 80 Αθήνα
τηλ.: 210-3678.800,

fax: 210-3678.922

www.nb.org, sales@nb.org

Like & Follow:

Εκδόσεις Κέρκυρα - Economia Publishing

economigroup

Economia Group

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή σε άλλη διασκευή, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη και των δημιουργών.

ΑΓΓΕΛΟΣ Φ. ΒΛΑΧΟΣ

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ
(1914-1950)

Η ανάπτυξη ενός νεοτερικού φαινομένου

Αθήνα 2016

 eco.
nomia
P U B L I S H I N G

Στη Μνήμη του πατέρα μου ακριβώς γιατί *δεν* πρόφτασα
να τον ευχαριστήσω όσο ζούσε, για εκείνα που με έμαθε
και, *κυρίως*, για εκείνα που προσπάθησε...

Περιεχόμενα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	8
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	10
ΠΡΟΟΙΜΙΟ	12
ΑΞΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ	16

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

1. Η ανάδυση του τουριστικού φαινομένου: Προϋποθέσεις, συνιστώσες και μεταμορφισμοί	26
• Το ταξίδι στην ελληνική επικράτεια: Από τους ‘φαντασιακούς τόπους’ στον περιηγητισμό	38
2. Οι ιαματικές πηγές και οι λουτροπόλεις: Η πρώτη συγκρότηση της τουριστικής ζήτησης στη νεότερη Ελλάδα	52
3. Το τουριστικό φαινόμενο και το Κράτος κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα	84
4. Τουριστικοί θεσμοί και η γεωγραφία του ταξιδιού: Το μεσογειακό παράδειγμα της Ιταλίας και της Ισπανίας	126
• Ιταλία	126
• Ισπανία	134
• Η τουριστική γεωγραφία στη δεκαετία του 1930: Χαρτογραφώντας τη συγκυρία	140
• Η διάρθρωση της ελληνικής τουριστικής προσφοράς και οι συνθήκες λειτουργίας της τουριστικής αλυσίδας στον Μεσοπόλεμο	150
5. Από την Β΄ Ελληνική Δημοκρατία στη μεταξική δικτατορία: Παρεμβαίνοντας στο τουριστικό φαινόμενο	168
• Η βενιζελική κληρονομιά: Η ίδρυση του ΕΟΤ	170
• Ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού: Υποσχέσεις και επιδόσεις	182
• Η θεσμική οργάνωση του ελληνικού τουρισμού υπό το ‘καθεστώς της 4ης Αυγούστου’	210
6. Τουριστικός σχεδιασμός και προοπτικές στη δεκαετία του 1930: Οι λόγοι ‘περί τουριστικής ανάπτυξης’	222
7. Οι προβληματισμοί στη διάρκεια της Κατοχής και η θεσμική επανασυγκρότηση του ελληνικού τουρισμού	250
• Αναθεωρώντας τις μορφές της κρατικής παρέμβασης: Οι ζυμώσεις στα χρόνια της Κατοχής	255

• Η ίδρυση της Γενικής Γραμματείας Τουρισμού.....	262
• Η Γενική Γραμματεία Τουρισμού και η οργάνωση του τουριστικού πεδίου μεταπολεμικά	266
• Διάρθρωση και λειτουργίες της Γενικής Γραμματείας Τουρισμού	272
8. Πολιτική αστάθεια και κοινωνική ρευστότητα στην Ελλάδα της Απελευθέρωσης	288
• Η «βιομηχανία του τουρισμού» και τα συγκοινωνιακά δίκτυα μετά τον πόλεμο: Από την έκλειψη στην ανάταση	298
9. Ο ελληνικός ξενοδοχειακός κόσμος μεταπολεμικά: Διαδρομές της κλαδικής ανασυγκρότησης	314
10. Χρηματοδοτώντας την προσδοκία: Το πρώτο πλαίσιο διαμόρφωσης της μεταπολεμικής τουριστικής πίστης	340
• Το ελληνικό κοινοβούλιο και η υπόθεση του Τουρισμού: Θεσμικές διευθετήσεις και πολιτικές διενέξεις.....	343
• Ο Οργανισμός Ξενοδοχειακής Πίστewς: Η λειτουργία και οι πρώτες ζυμώσεις	351
• Οι προοπτικές τουριστικής ανάπτυξης και οι βλέψεις του ομίλου της Εθνικής Τράπεζας στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940	355
• Η Ξενοδοχειακή Πίστη: Προγραμματίζοντας το μέλλον	364
11. Το Τετραετές Πρόγραμμα ανόρθωσης του ελληνικού τουρισμού (1948-1951): Προς ένα κεντρικό σχεδιασμό.....	370
12. Ο ελληνικός τουρισμός και η Αμερικανική Βοήθεια: Το Σχέδιο Μάρσαλ και οι πρόνοιες για την ανάπτυξη.....	392
13. ‘Το κέρασ της Αμαλθείας’: Η Αμερικανική Βοήθεια στον τουρισμό και οι ενδο-ελληνικές συγκρούσεις της τουριστικής κοινότητας (1948-1949).....	414
14. Από τον Εμφύλιο στην «καχεκτική δημοκρατία»: Η ανάδυση της βαρύτητας του τουρισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και η επανίδρυση του ΕΟΤ	436
ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΕΠΙΛΟΓΟ	454
ΠΗΓΕΣ	460
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	462
ΠΙΝΑΚΕΣ	498
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	507
ΑΦΙΣΕΣ	521

Ευχαριστίες

Συνήθως οι μελέτες γράφονται σε σκοτεινές βιβλιοθήκες, σε ήσυχα γραφεία όπου ο συγγραφέας μπορεί απερίσπαστος να βυθιστεί στις σκέψεις του. Η περίπτωση του βιβλίου που κρατάτε ίσως αποτελεί μια εξαίρεση· κατά ένα μεγάλο μέρος έλαβε σάρκα και οστά σε χώρους πολύβουους και πολύχρωμους: σε παραλίες του μεσογειακού καλοκαιριού, σε φιλόξενα καφέ τον χειμώνα, σε συνθήκες φαινομενικά ανορθόδοξες, σύστοιχες όμως προς το φαντασιακό αντικείμενο ενασχόλησης, τις ρίζες του οποίου επιχειρεί να διαπραγματευτεί.

Σε μια έρευνα που βάστηξε τόσα χρόνια, ο μεγαλύτερος φόβος είναι να λησμονήσει κανείς οφειλές και χάριτες απaráγραπτες. Πρόκειται πραγματικά για μια ώρα δύσκολη αλλά και συγκινητική συνάμα. Θα ήθελα να ξεκινήσω τον μακρύ αυτό κατάλογο ονομάτων ευχαριστώντας το προσωπικό από τις Βιβλιοθήκες και τα Αρχεία που αναφέρω στο τέλος της μελέτης, για τη βοήθεια και την κατανόηση. Ιδιαίτερα, τους βιβλιοθηκάρχους και τους αρχειονόμους από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, το Αρχείο Κ. Δ. Δοξιάδη, το ΕΛΙΑ, το ΠΙΟΠ, την Βιβλιοθήκη της Βουλής, την Τράπεζα της Ελλάδος, το Thomas Cook Archive, την Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, το Ίδρυμα Κων. Μητσοτάκη, το ΤΕΕ, την Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμαρουσίου, τα ΓΑΚ Δωδεκανήσου και –από τις παλιές ημέρες ακόμη– το Αρχείο Βοβολίνη. Η Stephanie Hom Cary και ο Sasha D. Pack μοιράστηκαν μαζί μου δημοσιευμένα αλλά και αδημοσίευτα κείμενά τους. Για μια σειρά ποικίλων λόγων, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους Μιχάλη Ασημακόπουλο, Βασίλη Κολώνα και Δημήτρη Φιλιππίδη, καθώς επίσης στην Αλεξάνδρα Βοβολίνη και στον Νάσο Στολίγκα. Η επίδραση των συναδέλφων Μιχάλη Νικολακάκη, Αλεξίας Παπαζαφειροπούλου και Ηλία Καφάογλου υπήρξε αναμφίβολα πολύτιμη. Ξεχωριστές ευχαριστίες ανήκουν ασφαλώς, στη θαλερή κ. Λένα Δρόση-Παπαευστρατίου, στην κ. Λεΐα Παπαευστρατίου, στον κ. Στρατή Παπαευστρατίου, αλλά και στην κ. Άννα Λόντου που μου άνοιξαν το σπίτι τους, ενώ επίσης μου έλυσαν απορίες από αυτές που δεν αποτυπώνονται στο στεγνό αρχειακό υλικό.

Οι παλιοί φίλοι μου στάθηκαν σταθεροί συμπαραστάτες στη μακρόχρονη αυτή πορεία, ακόμη και όταν *εύλογα* δυσπιστούσαν για το αποτέλεσμα· τους είμαι ολόψυχα υπόχρεος για την υπομονή και την πίστη τους σε μένα σε χρόνια *δύσκολα*: θα ήθελα να μνημονεύσω ονομαστικά τους Χάρη Αγγελόπουλο, Αντώνη

Αλεξανδρή και Βίλλυ Φωτοπούλου, αλλά και τις Ν. Λ. και Μ. Ι. που υπήρξαν πλάι μου σε επιμέρους στιγμές αυτού του μαραθώνιου, (υπεν)θυμίζοντάς μου οδυνηρά τα όρια του κύκλου των ανθρώπινων σχέσεων.

Ας ομολογήσω εδώ, πως η αντίληψή μου για την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (και της αμέσως επόμενης περιόδου) ως ενός πολύμορφου πεδίου ανθρώπινης εμπειρίας και διαρκών ζυμώσεων, πέρα από τα στρατιωτικά γεγονότα και τα πολιτικά διακυβεύματα, διαμορφώθηκε καθοριστικά στα μεταπτυχιακά σεμινάρια του Mark Mazower στο Πανεπιστήμιο του Sussex στα μέσα της δεκαετίας του 1990, τον οποίο ευχαριστώ.

Ο Κώστας Κωστής επέδειξε θαυμαστή υπομονή απέναντί μου, ήδη από τη μακρινή εποχή ακόμη που είχα εμφανιστεί αίφνης ως κομήτης για να ζητήσω τη συνδρομή του· τον ευχαριστώ επίσης για τις εμπνεύσεις που μου έδωσε –οι οποίες εκτείνονται *πέρα* από τη συνεργασία μας– και ασφαλώς για τις πάντα δημιουργικές παρατηρήσεις του.

Η πατρότητα της αρχικής ερευνητικής ιδέας ανήκει στον Αντώνη Λιάκο, τον οποίο, έστω και ετεροχρονισμένα, ευχαριστώ από καρδιάς για τα εξαιρετικά γόνιμα ερεθίσματα με τα οποία εμπλούτισε την αντίληψή μου ως ιστορικού σε βάθος χρόνου· στις ιδέες που μας μπόλιασε ως προς το ‘επάγγελμα του ιστορικού’, τον χρεώνω εν πολλοίς για κάποιες από τις κατοπινές διαδρομές μου.

Στον Γεράσιμο Α. Ζαχαράτο, η παρούσα μελέτη χρωστάει πολλά. Οι υποδείξεις του αλλά και οι γόνιμες ατέλειωτες συζητήσεις μας –που εκτείνονται σε διψήφιο αριθμό ετών– πλούτισαν όψεις της έρευνας και βοήθησαν στην κατανόηση του παρελθόντος του πολυπλόκαμου τουριστικού φαινομένου.

Άγγελος Φ. Βλάχος – Ιανουάριος 2016

Προοίμιο

«Όταν δοκίμασα να εισαγάγω φοιτητές Ιστορίας στις σπουδές του τουρισμού, συχνά βρήκα έλλειμμα ως προς το απαραίτητο πολιτισμικό κεφάλαιο, που απαιτείται για την κατανόηση του παρελθόντος του Τουρισμού»,¹ σημειώνει κάπου αποκαλυπτικά ο πρωτοπόρος στο πεδίο της ιστορίας του τουρισμού, John K. Walton. Η παρατήρηση δεν πρέπει να ξενίζει. Το κενό είναι έκδηλο σε οποιονδήποτε σύγχρονο ερευνητή δοκιμάσει να αναμετρηθεί με τις ιστορικές διαδρομές του σύνθετου, όσο και πολυδαίδαλου τουριστικού φαινομένου. Μελέτες για τους περιηγητές των περασμένων αιώνων, σποραδικές αναφορές στο ευρωπαϊκό Grand Tour, ως τον προπάτορα του σύγχρονου πολιτιστικού τουρισμού, κοινοτοπίες για τη μεταπολεμική «τουριστική έκρηξη», σκόρπιες μνείες για ταξιδιώτες που κάποια στιγμή μεταμορφώνονται σε ‘τουρίστες’, αποσπασματικές πληροφορίες για τις συνθήκες ταξιδιού και διαμονής σε παλαιότερες περιόδους: αυτές είναι οι ψηφίδες με τις οποίες αναμετριέται ο τολμηρός που θα επιχειρήσει να προσεγγίσει το ρευστό αυτό αντικείμενο.

Στην ελληνική περίπτωση δε, αντιμετωπίζει το πρόσθετο πρόβλημα της απουσίας ενός –υποτυπώδους έστω– αφηγήματος παρουσίασης των θεμελιωδών σταθμών στην εγχώρια εκδοχή του φαινομένου. Ανύπαρκτα, ληληλατημένα ή κατεστραμμένα αρχεία,² προβληματική συγκρότηση του χώρου, ελλιπής ή στρεβλή συνείδηση του φαινομένου, χαρακτηρίζουν έως σήμερα με ελάχιστες εξαιρέσεις το άγονο τοπίο.³ Μέχρι τα τελευταία χρόνια η περιγραφή αυτή αφο-

1. Βλ. John K. Walton, «Enhancing the Tourism Curriculum through Tourism History», International Conference on *Higher Tourism Education: Issues and Practices*, (Bologna: University of Bologna, Italy/UNWTO, Οκτ. 2009), σελ. 1.
2. Του ΕΟΤ στην πρώτη και στη δεύτερη φάση της ίδρυσής του, αλλά και της Γενικής Γραμματείας Τουρισμού στη δεκαετία του 1940. Το θέμα των αρχείων του υπουργείου Συντονισμού των δεκαετιών του 1950 και 1960 εμπίπτει στην ίδια κατηγορία, με το ζήτημα της διάσωσης ενός μικρού τμήματός του για τις αμέσως επόμενες δεκαετίες να τελεί *ακόμη* σε εκκρεμότητα.
3. Σημαντικότερη όσο και μοναχική εξαίρεση στον κανόνα, αποτελεί η ερευνητική δραστηριότητα του Γ. Α. Ζαχαράτου, ο οποίος, από τη σκοπιά της οικονομίας κυρίως, έχει επιχειρήσει ποικιλότροπα με σειρά δημοσιεύσεών του να απεικονίσει σε βάθος χρόνο και ανάλυσης τα πρώτα βήματα της δημόσιας παρέμβασης, τη διαμόρφωση της τουριστικής κατανάλωσης, ως μιας διακριτής μορφής με ‘βιομηχανικά χαρακτηριστικά’ αλλά και την πορεία συγκρότησης του ξενοδοχειακού κλάδου, μέσω της θεσμικής του έκφρασης· πβ. κυρίως, Gerassimos Zacharatos, *Tourismus und Wirtschaftsstruktur dargestellt am Beispiel Griechenlands*, [Europäische Hochschulschriften: Reihe 10], (Frankfurt am Main: Lang, 1984) και Γεράσιμος Α. Ζαχαράτος, *Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο της Ελλάδος: Σταθμοί στην εξέλιξη της ελληνικής ξενοδοχίας*, (Αθήνα: ΞΕΕ-Economia, 2010).

ρούσε και τον ευρύτερο χώρο του ευρωπαϊκού τουρισμού, όψεις του οποίου έχουν ξεκινήσει πια να βλέπουν το φως της έρευνας.⁴

Έως πρόσφατα, στις σπάνιες περιπτώσεις κάποιων μελετών με θέμα τον τουρισμό, η ιστορία της –όποιας– πτυχής του παρουσιαζόταν μάλλον τυπολατρικά σε αναγνώριση της «ανάγκης» να υπάρχει ένα –κάποιο– ‘παρελθόν’, πριν η επιστημονική διαπραγμάτευση εστιάσει στη συγχρονία. Ακόμη συχνότερα, ‘χρονικά’ ή τίτλοι που εμπεριέχουν τη φράση ‘ιστορία του τουρισμού’, δεν έχουν γραφτεί από επαγγελματίες ιστορικούς, αποτελώντας είτε ατεκμηρίωτα αφηγήματα είτε προσχηματικές προσεγγίσεις.⁵ Προοδοκεντρισμός, γραμμική εξέλιξη, άγνοια των παράλληλων παραμέτρων του φαινομένου αλλά και των ισχυρών εντάσεων που χρωμάτισαν τη διαπλοκή του με την κοινωνία και την οικονομία, χαρακτηρίζουν τις πολυπληθείς αυτές, κατά τεκμήριο ανιστορικές προσεγγίσεις.

Εγγενώς, το τουριστικό προϊόν, στηριζόμενο σε υλικές προϋποθέσεις, συνιστά και συγκροτείται από ένα ευρύ φάσμα υποδομών συνδυαστικά με μια δέσμη υπηρεσιών, που του επιτρέπουν να παραχθεί, να αποκτηθεί και να βιωθεί· παραμένοντας, ωστόσο, σταθερά άυλο στη φύση του, δυσχεραίνει τον ίδιο τον προσδιορισμό του. Αυτό συνδέεται και, εν μέρει, εξηγεί γιατί οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες ασχολήθηκαν με τον τουρισμό σε περιστασιακή βάση και αποσπασματικά.⁶ Το ευρύτερο φαινόμενο συγκέντρωσε την προσοχή οικονομολόγων, κοινωνιολόγων, κοινωνικών ανθρωπολόγων, γεωγράφων, εθνογράφων, χωροτακτών κ.ά., αλλά οι αφορμές υπήρξαν ετερογενείς, οι προσεγγίσεις έκκεντρες, και οι καρποί συχνά άγονοι.

Προέκυψαν μελέτες, εκδόθηκαν έρευνες πεδίου, υποστηρίχτηκαν γόνιμες –θεωρητικές– απόψεις αλλά, για πολλούς επιστημονικά και επιχειρησιακά εμπλεκόμενους στο αντικείμενο (ακαδημαϊκούς αλλά και τουριστικούς εμπειρογνώμονες), η «μεγάλη εικόνα» με τις αλληπάλληλες διαστρωματώσεις, τις τομές, τις συνιστώσες, τις μεταβλητές παραμέτρους παραμένει ανοίκεια ή και αγνοείται ολοκληρωτικά. Ουσιαστικά, όπως έχει εύστοχα παρατηρήσει ο Daniel Sherman, οι μελέτες στο τουριστικό πεδίο «τείνουν προς δύο αποσυνδεδεμένους μεταξύ τους πόλους: εκείνο της μετα-θεωρίας και τον άλλο της μικρο-ιστορίας».⁷ Τούτο αληθεύει στον

-
4. Κυρίως χάρη στις μελέτες νεότερων ερευνητών που από το 2009 κ.ε. υποστηρίζονται από τον κύκλο του περιοδικού *Journal of Tourism History*.
  5. John K. Walton, «Prospects in Tourism History: Evolution, State of Play and Future Developments», *Tourism Management*, τ. 30, αρ. 6, (2009), σελ. 783.
  6. Colin M. Hall, *Tourism and Politics: Policy, Power and Place*, (New York: Wiley, 1996), σελ. 2-16.
  7. Daniel Sherman, «Paradis à vendre: Tourisme et imitation en Polynésie-Française (1958-1971)», *Terrain*, τ. 44, (2005), σελ. 39-56.

βαθμό που, παρά τον τεράστιο αριθμό δημοσιεύσεων στην αχανή τουριστική βιβλιογραφία, λείπουν δραματικά οι έρευνες βάσης, οι συνθετικές μελέτες, η συγκριτική οπτική και οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις.⁸

Στην παραδοσιακή εξιστόρηση του φαινομένου, τομή έχει αποτελέσει παλαιότερα η διάκριση ανάμεσα στον ‘καλλιεργημένο’ ταξιδιώτη που συνδέεται με την περιήγηση και στον τουρίστα που καταναλώνει παθητικά και άμετρα παρεχόμενες υπηρεσίες. Το –συχνά εμπεδωμένο– στερεότυπο έχει χρησιμεύσει ως επιστημολογικό κριτήριο για σειρά αναλύσεων, αντανακλώντας γνήσια αντιλήψεις βασισμένες σε ταξικά κριτήρια έναντι της πολιτικής χειραφέτησης στρωμάτων με μαζικά χαρακτηριστικά, στην περίοδο της ύστερης βιομηχανικής επανάστασης. Τούτο αφορούσε αρχικά στην ενσωμάτωση μικροαστικών και αργότερα εργατικών στρωμάτων στο οβιδιακά μεταμορφούμενο πεδίο. Απαιτήθηκε η δημοσίευση μελετών, όπως αυτών του Dean MacCannell και του John Urry,⁹ πριν οι ιστορικοί του τουρισμού προσεγγίσουν τα υποκείμενα του ταξιδιού, χωρίς τις γλωσσικά μειωτικές συνδηλώσεις της προηγούμενης εποχής στο πρόσωπο του τουρίστα· ως συνδημιουργούς και διαμορφωτές αυτόνομων νοημάτων, πίσω από καθοδηγούμενα σενάρια και τη γοητεία του ‘εξωτικού’. Ωστόσο, στη θεωρητικοποιημένη πρόσληψη πολλών μελετητών του τουρισμού που ακολούθησαν, το παρελθόν του υποτιμήθηκε ή θόλωσε, στον βαθμό που έγινε αντιληπτό ως γραμμική εξέλιξη του παραδοσιακού ταξιδιού.

Η διαδικασία συγγραφής της παρούσας μελέτης φέρει ομοιότητες με το αντικείμενο διαπραγματεύσεώς της: χαρακτηρίστηκε από ματαιώσεις, ακυρώσεις, χρονοτριβές, πισωγυρίσματα και λοξά βήματα. Οι απόπειρες εκλογίκευσης ενός άμορφου υλικού που ξεπερνούσε συστηματικά τη δυνατότητα του ερευνητή να το τιθασεύσει, σφράγισαν την προσπάθεια. Το υλικό υπήρξε χαοτικό και δυσεύρετο μαζί· ψηφίδες πληροφορίας συγκεντρώνονταν κοπιαστικά και αργά σε βάθος χρόνου, η βιβλιογραφία εμπλουτιζόταν δραματικά, διαδικτυακές έρευνες ανεύρεσης υλικού διεξάγονταν προοδευτικά με καινούριους κάθε φορά καρπούς. Ασφαλώς, η επίσκεψη –όχι πάντα καρποφόρα– σε δεκάδες δημόσια και ιδιωτικά αρχεία και βιβλιοθήκες, η απόπειρα κατανόησης παράλληλων εξελίξεων στον –συγκρίσιμο– μεσογειακό χώρο και όχι μόνο, αποτέλεσαν ασύμμετρα αλλά καίρια βήματα στο έργο αυτό που, κάποτε, στη συνείδηση μου αποκτούσε *χιμαιρικά* χαρακτηριστικά.

8. J. K. Walton, «Prospects in Tourism History...», σελ. 783.

9. Αναφέρομαι κυρίως στα *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class* (Berkeley: Univ. of California Press, 1999) και *The Tourist Gaze* (London: Sage, 1990), [πρώτες εκδόσεις, αντίστοιχα].

Στις περιπέτειες, διακοπτόμενες από μακρά κενά αποχής, συγκαταλέγονται στρατηγικές για την πρόσβαση σε αρχείο θεμελιώδους κρατικού φορέα (του ΕΟΤ, για το οποίο απαιτήθηκε *ad hoc* έγκριση [sic] τότε επικεφαλής υπουργού [!]), οι απώλειες πληροφορητών, η ανίχνευση οικογενειακών διαδρομών και ανθρωποδικτύων, συνεντεύξεις και συζητήσεις με κομβικά πρόσωπα στην πορεία του φαινομένου, ζωηρές συγκινήσεις από απρόσμενες ερευνητικές ανακαλύψεις. Παράλληλα, μέσα από ένα παιχνίδι της τύχης, η προσωπική απόκτηση επαγγελματικής εμπειρίας στον πυρήνα ζύμωσης της σύγχρονης δημόσιας πολιτικής,¹⁰ η γένεση του οποίου επιχειρούνταν να ανιχνευτεί μερικές δεκαετίες πριν, οδήγησε σε αναπλαισίωση αρχικών συλλογισμών και υποθέσεων εργασίας· αυτά ήσαν μόνο μερικά από τα στοιχεία εκείνα που σφράγισαν τις έκκεντρες διαδρομές αυτής της σκολιάς πορείας την τελευταία δεκαεπταετία.

Όλα τούτα μετατόπισαν αισθητά το αφετηριακό στόχαστρο της έρευνας: με βάση την αρχική πρόθεση, αντικείμενο της μελέτης (*θα*) ήταν η μεταπολεμική ιστορία του ελληνικού τουρισμού, δίνοντας έμφαση στο ρόλο του ΕΟΤ από το 1951 κ.ε. Απαιτήθηκαν χρόνια πεισματικής δοκιμασίας για να καταστεί σαφές α) πως το παρελθόν του ελληνικού τουρισμού εδράζεται στην –άγνωστη έως σήμερα– μεσοπολεμική περίοδο για τα θέματα αυτά, β) πως ο πόλεμος και η ρευστή δεκαετία του 1940, αποτελούν φάση γονιμοποίησης σειράς μακροσκελών σχεδίων και προβληματισμών σε νέο περίβλημα, και γ) πως, κατά την άποψη μου, καμιά απόπειρα προσέγγισης της δημόσιας τουριστικής πολιτικής δεν μπορεί να ευδοκιμήσει, θέτοντας ονομαστικές αφετηρίες στη δεκαετία του 1950, μακριά από τις κοινωνικές, πολιτικές και επιχειρησιακές πραγματικότητες που την εκκόλαψαν, δηλαδή τη μεσοπολεμική κοσμογονία και τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση.

Υπό την έννοια αυτή, η ανά χείρας μελέτη, χρονολογικά –αλλά όχι θεματικά– είναι άλλη από αυτή που επί χρόνια ισχυριζόμουν πως διεξήγαγα, και απολογούμαι δημόσια γι' αυτό. Σε κάθε περίπτωση, για το τελικό προϊόν της έρευνας, έχω βαθιές οφειλές σε πρόσωπα που *ποικιλότητα* την υποστήριξαν, με μένα να φέρω ασφαλώς την απόλυτη ευθύνη για τυχόν αστοχίες και σφάλματα.

---

10. Με την ιδιότητα του συμβούλου επί θεμάτων τουριστικής στρατηγικής αλλά και ως υπηρεσιακός προϊστάμενος σε διοικητικές μονάδες του υπουργείου Τουρισμού αλλά και του ΕΟΤ, στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Άξονες της προβληματικής

Στις νέες κατευθύνσεις που προέκυψαν από τη μετεξέλιξη της κοινωνικής ιστορίας, οι ιστορικοί της τελευταίας δεκαπενταετίας βαθμιαία εξέτασαν το τουριστικό φαινόμενο ως πλαίσιο, ενδείκτη και υπόβαθρο μείζονος κλίμακας φαινομένων, όπως η συγκρότηση των τάξεων, η κατασκευή του έθνους, η ανάδυση της νεοτερικότητας, η άρθρωση του Ψυχρού Πολέμου· δίπλα σ' αυτά και σε συνάρτηση μαζί τους, διερευνήθηκε και η εμβέλειά του ως αύξουσας οικονομικής δραστηριότητας στο σύγχρονο τοπίο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο τουρισμός ξεδιπλώνεται όχι συμπτωματικά αλλά ως ένα «ισχυρά πολιτικό φαινόμενο»,¹¹ διαπίστωση που ελάχιστα έχει αξιοποιηθεί από τις ευρύτερες ανθρωπιστικές επιστήμες. Κατά συνέπεια, προκύπτει με σαφήνεια, πως η διαδικασία μετάβασης μιας περιφερειακής κινητικότητας σε κομβικό οικονομικό πρόταγμα, προϋπέθετε υποδομές, σχεδιασμούς, δορυφορικές δράσεις, ενείχε συγκρούσεις και, πάνω απ' όλα, προϋπέθετε κεντρικές στρατηγικές για να επιτευχθεί. Επιπρόσθετα, οι μακρές ζυμώσεις για όλα αυτά αποτελούν αδιάσπαστο τμήμα κατανόησης του φαινομένου. Στον βαθμό που, προγραμματικά, ο τουρισμός εγκολπώνει την παραγωγή πέρα από την κατανάλωση υπηρεσιών, η μελέτη των παραπάνω καθίσταται *sine qua non* για την πρόσληψη του πολύπτυχου αυτού αντικειμένου.

Στην ιστορία του τουρισμού του περασμένου αιώνα, πρωταγωνιστές έμοιαζε να είναι τα ταξιδιωτικά πρακτορεία, τα περιηγητικά σωματεία, οι μεγαλοξενοδόχοι και τα εμβληματικά καταλύματά τους ή οι συγγραφείς ταξιδιωτικών οδηγών. Συγκριτικά, ελάχιστη σημασία έχει δοθεί στα πολυεστιακά δίκτυα σχεδιαστών, μηχανικών, τεχνοκρατών, κυβερνητικών στελεχών, συνδεδεμένων εμπειρογνομόνων, και στις δημόσιες (όχι κατ' ανάγκη κρατικές) ή διεθνικές πολιτικές που διαμόρφωσαν καταλυτικά όψεις διαχείρισης της –αύξουσας–σχόλης τόσο στον Μεσοπόλεμο, μα κυρίως μετά το 1945.¹²

---

11. Linda Richter, *The Politics of Tourism in Asia*, (University of Hawaii Press, 1989), σελ. 2.

12. Εξ αίρεση στον κανόνα αποτελεί η χαρτογράφηση των διαδρομών του τουρισμού στην Ισπανία, και δευτερευόντως στον ευρύτερο ισπανόφωνο κόσμο. Βλ. ενδεικτικά, τη μελέτη του Sasha D. Pack, *Tourism and Dictatorship: Europe's Peaceful Invasion of Franco's Spain*, (New York: Palgrave/ Macmillan, 2006), καθώς και τα: Carmelo Pellejero-Martinez (ed.), *Historia de la economia del turismo en España* (Madrid: Civitas, 1999), Carmelo Pellejero-Martinez, *La intervencion del Estado en el sector turistico: de la Comision Nacional a la Empresa Nacional de Turismo*, (Sevilla: Junta de Andalucia, 2000), Luis Fernandez Fuster, *Historia general del turismo de masas*, (Madrid: Alianza, 1991), Rafael Esteve Secall και Rafael Fuentes Garcia *Economia, historia e instituciones del turismo en España*, (Madrid: Piramide, 2000).

Οι κοινωνικοί επιστήμονες, και ιδιαίτερα οι ιστορικοί, έχουν αναλύσει στις μελέτες τους τις μορφές εμφάνισης και εξέλιξης της εργασίας, αλλά έχουν προσεγγίσει πολύ λιγότερο την ανάδυση της έννοιας των 'διακοπών' και της διεθνοποίησης της ταξιδιωτικής κινητικότητας, οι οποίες συνδέονται στις συνθήκες της ύστερης νεωτερικότητας.¹³ Μόλις πρόσφατα –την τελευταία δεκαετία– η ιστορική έρευνα τεκμηρίωσε πως η μαζική τουριστική μετακίνηση δεν αποτελεί, όπως συχνά και απροβλημάτιστα θεωρούνταν από πολλούς, προϊόν αυτοφύους ατομικής πρωτοβουλίας, αλλά σχεδιάστηκε από δημόσιους ή ημικρατικούς οργανισμούς, σφραγίστηκε από τη δημιουργικότητα και την επινοητικότητα οραματιστών τεχνοκρατών, εξελίχτηκε σε αρένα συγκρούσεων και εντάσεων σε μια σειρά κοινωνικών επιπέδων. Σε αυτή τη διαδρομή μεταλλάχθηκε σε μείζον οικονομικό διακύβευμα, ενώ προωθήθηκε από διεθνείς φορείς και υποστηρίχτηκε από τις συγκυρίες, ειδικά αμέσως μετά τη λήξη των δύο μεγάλων πολέμων στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Αλλά ποιες ακριβώς ενέργειες μετλήθαν οι κυβερνήσεις για να ενθαρρύνουν την τουριστική κινητικότητα και σε ποιο βαθμό η άσκηση τουριστικής πολιτικής, ενός εκτεταμένου νέου πεδίου, αποτέλεσε μονοπώλιο του κράτους; Έχει νόημα η μελέτη, όχι μόνο όσων έγιναν αλλά όσων σχεδίων ακριβώς δεν υλοποιήθηκαν, προκειμένου να κατανοήσουμε την εξέλιξη του φαινομένου; Σε ποιο βαθμό, η «μεγάλη ιστορία» διασυνδέεται ή φωτίζεται από την τουριστική κινητικότητα στο εσωτερικό μιας επικράτειας ή σε οργανωμένα ταξίδια στο εξωτερικό; Αποτελεί τελικά, ο τουρισμός μια 'αυθόρμητη' έκφανση του «δικαιώματος στις διακοπές» ή στοιχειοθετεί ένα δίαυλο γνωριμίας με άλλους πολιτισμούς, όπως τείναμε παλιότερα –υπόρρητα– να πιστεύουμε; Ή τάχα προκύπτει αβίαστα ως προϊόν της τεχνολογικής εξέλιξης στις συγκοινωνίες, στη διακρατική συνεργασία και στην επιχειρηματική δράση της αγοράς, έχοντας αναγορευτεί κάποια στιγμή 'ανθρώπινο δικαίωμα';

Εξαντλείται μήπως η έννοια της ιστορίας του τουρισμού στην αναδίφηση της οργανωμένης φιλοξενίας; Αποτελεί άραγε η ιστορία των υποδομών διακίνησης επισκεπτών, των δικτύων μεταφοράς ταξιδιωτών, θεμιτό ή και κομβικό αντικείμενο διερεύνησης στη διαδικασία κατανόησης του τουριστικού φαινομένου; Η Shelley Baranowski ισχυρίζεται πως, μολονότι η ιστορία του τουρισμού έχει φαι-

---

13. David Engerman, «Research Agenda for the History of Tourism: Towards an International Social History», *American Studies International*, τ. 32, (1994). Εκφραστεί η δημοσίευση της υποδειγματικής διδακτορικής διατριβής του κοινωνιολόγου Μιχάλη Νικολακάκη, *Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1945-1974*, (Παν/μιο Κρήτης, 2013), η οποία καλύπτει πολλά από τα ζητήματα αυτά.

νομενικά μικρή συνάφεια με την ιστορία των μεταφορών (που σχετίζεται με την ιστορία της τεχνολογίας και την οικονομική ιστορία), δεν θα έπρεπε να δοθεί μικρότερη σημασία στα μέσα και στους όρους διεκπεραίωσης του ταξιδιού απ' ό,τι στις «εμπειρίες» και στα κίνητρά τους, στα οποία επικεντρώνεται η πολιτισμική ιστορία.¹⁴ Τούτα και άλλα συναφή ερωτήματα βρίσκονται στον πυρήνα αυτού του βιβλίου.

Μολονότι, ο τουρισμός ως νομιμοποιημένο πεδίο έρευνας μέχρι πολύ πρόσφατα συναντούσε είτε αντιστάσεις, είτε την αδιαφορία των ακαδημαϊκών ιστορικών,¹⁵ η σύγχρονη πορεία εμπλουτισμού της σχετικής προβληματικής, επικεντρώνει σε δύο όψεις: είτε στην ανάδειξη της «εμπειρίας του ταξιδεύειν» σε κατευθύνσεις που ανέδειξε η πολιτισμική ιστορία (ταυτότητες, σημειωτική, λόγοι περί του ταξιδιού κ.ά.), είτε στη χαρτογράφηση των υλικών και θεσμικών προϋποθέσεων που κατέστησε εφικτή την μαζική κλιμάκωση του εγχειρήματος στη μετανεωτερικότητα. Κυβερνητικές πολιτικές, δημόσιοι θεσμοί, κομματικές αντιπαραθέσεις, διακρατικές εντάσεις, ιστορία της τεχνολογίας, οικονομική χρηματοδότηση, νοοτροπικές μεταβολές, επιχειρηματικές στρατηγικές και όροι εσωτερικής συγκρότησης των επιμέρους συνιστωσών-κλάδων (ξενοδοχεία, ταξιδιωτικά πρακτορεία, συγκοινωνιακά δίκτυα κ.λπ.) είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένες σε αυτή τη δεύτερη κατηγορία· σε αυτή, εξάλλου, φιλοδοξεί να εγγραφεί η μελέτη αυτή.

Η επιλογή του όρου «δημόσιες πολιτικές» στον τίτλο, αντί του «κρατικές», ας μη θεωρηθεί συμπτωματική.¹⁶ Στη χρήση του προτασσόμενου όρου λανθάνει η αντίληψη πως η διαμόρφωση της πολιτικής δεν αποτελεί μόνο παράγωγο των –όποιων– κυβερνητικών προθέσεων ή της υπηρεσιακής διοίκησης, αλλά συνδιαμορφώνεται μέσω μιας πληθώρας επιμέρους παραγόντων και ασφαλώς σημειώντων προσώπων. Ομάδες πίεσης (π.χ. τουριστικές ενώσεις, επιμελητήρια, σωματεία κ.ά.), επιφανείς προσωπικότητες (ιθύνοντες του οργανωμένου

14. Shelley Baranowski, «Common Ground: Linking Transport and Tourism History», *The Journal of Transport History*, τομ. 28, αρ. 1, (2007), σελ. 120.

15. «Οι ιστορικοί έχουν αφήσει σε ανθρωπολόγους και μελετητές από το πεδίο της κοινωνικής θεωρίας, [τη διερεύνηση] της άνησης του φαινομένου», σχολίαζε εύστοχα σε μια γενική ιστορία της Ευρώπης, ο Mark Mazower με τίτλο *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, (London: Penguin Press, 1998), σελ. 480.

16. «Δημόσια πολιτική συνιστά οτιδήποτε οι κυβερνήσεις επιλέγουν να πράξουν ή να αφήσουν», ισχυρίζεται ο Thomas Dye, *Understanding Public Policy*, 7th ed., (New Jersey: Prentice Hall, 1992), σελ. 2. Υπό την έννοια αυτή, η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται όχι μόνο στη χαρτογράφηση της γένεσης του ελληνικού τουρισμού στον άξονα του ιστορικού χρόνου αλλά και στην ανάδειξη των δυνατικών επιλογών που δεν υιοθετήθηκαν.

Η τουριστική ανάπτυξη στην Ελλάδα διένυσε ποικίλες διαδρομές και αποτέλεσε θεσμική και οργανωτική περιπέτεια λησμονημένη πια σήμερα. Διόλου τυχαία, το κράτος ενεργοποιήθηκε για να συναντήσει (και να διαχειριστεί) την πύκνωση του ταξιδιωτικού ενδιαφέροντος, τη συμβολική στιγμή της μετάβασης από τον περιηγητισμό στον τουρισμό.

Άραγε, πώς ξεκίνησε ο ελληνικός τουρισμός; Ποιοι ήσαν οι θεσμικοί ρυθμιστές, υποστήριξης και προώθησης της αναδυόμενης δραστηριότητας; Υπήρξαν ορατά ή ανομολόγητα διεθνή πολιτικά πρότυπα επιδραστικά στην εμπλοκή του ελληνικού κράτους στη διαδικασία αυτή; Πώς εντάχθηκε το φαινόμενο στο βενιζελικό πρόγραμμα αστικού εκσυγχρονισμού και πώς αντιμετωπίστηκε από τη μεταξική δικτατορία; Σε τελευταία ανάλυση, ποιες ακριβώς ενέργειες μετέβλησαν (ή αστόχησαν) να υλοποιήσουν οι ελληνικές κυβερνήσεις για να ενθαρρύνουν την τουριστική κινητικότητα; Και σε ποιο βαθμό η άσκηση δημόσιας τουριστικής πολιτικής, αναδιαπλάστηκε και μετεξελίχτηκε στον πυκνό ιστορικό χρόνο, από τον ρευστό Μεσοπόλεμο στην κοσμογονία της Ανασυγκρότησης; Κορύφωση αυτής της προβληματικής αποτελεί η τεκμηρίωση της σχέσης του ελληνικού τουρισμού με την Αμερικανική Βοήθεια στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ και τη μεταπολεμική συζήτηση για τον αναπτυξιακό σχεδιασμό της χώρας.

Από τους λιγοστούς επισκέπτες των αρχαιολογικών ανασκαφών και της Ακρόπολης, ως τους μαζικούς αποίκους της παραλίας και τους εραστές του ήλιου και της θάλασσας, ο δρόμος υπήρξε μακρύς αλλά και τραχύς. Διέρχεται την ιστορία των νοοτροπιών, των θεσμών, των δημόσιων υποδομών φιλοξενίας, της ελληνικής ξενοδοχίας, των δικτύων μεταφοράς, της χρηματοδότησης όλων αυτών, αλλά και των τεχνολογικών εξελίξεων, των κοινωνικών μεταβολών, των διακρατικών σχέσεων, της εξέλιξης της επιχειρηματικότητας. Όλα αυτά, στο πλαίσιο μιας μεγάλης, περιβάλλουσας Ιστορίας που κινείται με άλλους ρυθμούς, διαμορφώνει αλλά και, *όπως ισχυρίζομαι*, διαμορφώνεται από τις οβιδιακές μετεξελίξεις του τουριστικού φαινομένου.

Άγγελος Φ. Βλάχος

